

11. «Без права на забуття» / Матеріали телепередачі від 28 жовтня 2014 р. на каналі Рівненського обласного телебачення (РТБ), [час 21⁰⁰–21³⁰]

Мухаровская А. Деятельность советских партизанских отрядов на Волыни в годы Второй мировой войны. Исследуется советское партизанское движение в Волынской и Ровенской областях. Характеризуются особенности его становления, персонального состава, цели и заданий, которые были поставлены перед ним правительством СССР, формы, методы и результаты его деятельности, а также взаимоотношения с другими военно-политическими силами и этническими сообществами края в контексте борьбы украинцев за свою независимость в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: советское партизанское движение, большевистские партизаны, партизанские отряды, УПА, ОУН, Армия краевая, пляцувки, карательные акции, человеческие потери, материальные убытки.

Mukharovska A. Activity of Soviet Guerrillas on Volynia in the Years of Second World War. The purpose of writing of this article is research of activity of soviet partisan motion on Volynia (territorial – the Volynskiy and Rovenskyy areas). The noted purpose foresees implementation of row of tasks: descriptions of features of his becoming, personal composition, purpose and tasks, which were put before him Government of the USSR, forms, methods and results of his activity, and also, mutual relations with other military-political forces and ethnic associations of edge in the context of fight of Ukrainians for the independence in the years of Second world war.

Key words: soviet partisan motion, bolshevist partisans, guerrillas, UPA, OUN, an army is Regional, «platsuvki», punitive actions, human losses, financial losses.

УДК 261.7(477):94(477)«19»

Ігор Пхиденко –
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої
історії України Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки*

Механізм здійснення антирелігійної політики в школах України періоду 70-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.

Розглядаються заходи щодо створення спеціальної інфраструктури для забезпечення антирелігійної політики в школах України. Показуються шляхи і методи її здійснення, механізм формування атеїстичного світогляду в учнів. У зв'язку з цим аналізується зміст та специфіка світоглядних основ, що формувалися радянською системою освіти, їхні наслідки для становлення особистості з точки зору відповідності принципам демократії та гуманізму.

Ключові слова: антирелігійна політика, світогляд, школа, релігія, атеїстичне виховання, учні.

Постановка наукової проблеми та її значення зумовлюється її актуальністю. Суспільні процеси, що відбуваються в Україні, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей загострюють інтерес до проблем духовного світу людини, її світоглядних орієнтацій і переконань. Школа – один із найважливіших факторів становлення особистості. Актуальність дослідження здійснення антирелігійної політики в школі періоду 70-х – першій половині 80-х рр. ХХ століття дає можливість винести уроки з минулого щодо питань світоглядного виховання молоді.

Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми. Історіографія питання складалася переважно у радянський період. Згідно з тогочасними ідеологічними вимогами, політичною цензурою, що утруднювало пошук наукової істини, існувала жорстка селекція матеріалу, замовчування багатьох

Історичні студії

аспектів релігієзнавчої проблематики. У цьому зв'язку слід відмітити колективні роботи «Методологические и теоретические проблемы формирования коммунистического мировоззрения школьников» [1], «Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: вопросы теории и практики» [2], «Утвердження науково-матеріалістичного світогляду» [3], праці І. Галицької [4], М. Захарова [5], А. Іванченка [6], Л. Ништи [7], В. Сенчило [8] та ін.

Переоцінка місця і ролі релігії в нашому суспільстві стала причиною появи ряду досліджень з релігієзнавчої проблематики у нових суспільно-політичних вимірах та на нових методологічних засадах. Тут, насамперед, варто відзначити фундаментальне дослідження «Академічне релігієзнавство» за науковою редакцією А. Колодного [9], роботи В. Бондаренка [10], В. Єленського [11], А. Чернія [12], П. Яроцького [13] та ін.

Мета статті – розкрити сутність та зміст антирелігійної політики в школі у період 1970-х рр. і до початку горбачовської перебудови, в'яснити формування її механізму, з'ясувати реальні наслідки цього для становлення особистості молодої людини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вироблення та здійснення антирелігійної політики в школі у 1970-х – першій половині 1980-х рр. покладалося передусім на партійні органи.

Вони визначали характер спрямування навчального процесу, слідкували за тим, щоб світоглядний потенціал основ наук використовувався для формування лише матеріалістичних поглядів, які визнавалися єдино правильними.

У зазначений період спостерігалася тенденція зростання чисельності партійних організацій загальноосвітніх шкіл. Зокрема, якщо в 1976 р. їх нараховувалось 9333, а в 1981 р. було 9500, то в 1985 р. – 9729 [14, с. 11]. Наприклад, кількість парторганізацій у школах Київської області за цей час збільшилась на 80, Харківської – 32, Херсонської – 27 [15, с. 14].

На середину 1980-х років в Україні у більшості середніх і кожній третій восьмирічній школі діяли первинні парторганізації, у частині шкіл – партгрупи. Внаслідок таких підходів партійний прошарок серед учителів загальноосвітніх шкіл був досить великий. У цілому по Україні він становив 25 %, а, наприклад, у Ворошиловградській області та м. Києві членом КППС був кожен третій учитель. На кінець першої половини 80-х років з'явилася тенденція зростання кількості вчителів-комуністів, що зумовлено реформою школи 1984 року. Так, якщо на 1 січня 1981 р. їх нараховувалося 115 665 осіб, то на той же час у 1986 р. – 116 294 [16, с.115].

У результаті таких заходів склалася продумана система, спрямована на посилення контролю за формуванням світоглядних орієнтирів у загальноосвітній школі як однієї з базових цінностей суспільства. Вона мала забезпечити ріст партійного прошарку серед учителів, збільшення кількості парторганізацій та партійних груп, посилення їх відповідальності за стан формування антирелігійної політики серед учнівської молоді.

Важлива роль у здійсненні антирелігійної політики відводилась атеїстичній роботі в школі. Атеїстичне виховання було поставлене в ряд одного з провідних шляхів світоглядного впливу на учня, в першу чергу в процесі навчання, оскільки програмовий матеріал має для цього широкі можливості. Від усього колективу вчителів вимагалася цілеспрямована робота на те, щоб кожна навчальна дисципліна вносила свій вклад в процес атеїстичного виховання учнів. Для цього вони повинні були викладати матеріал так, щоб використовувати не лише окремі моменти його змісту, а намагатися створити систему атеїстичного виховання в процесі вивчення певного предмету.

Така практика не завжди давала бажаний результат. Більше того, вона нерідко негативно позначалася на якості викладання, оскільки не сприяла підвищенню його освітнього та наукового рівня, обмежувала можливість залучити додатковий навчальний матеріал для поглибленого вивчення дисципліни. Проте, на жаль, на це спрямовувалися і витрачалися значні зусилля багатьох учителів, причому, як правило, кращих.

Разом з тим, робота шкіл, особливо західних областей України, часто піддавалася критиці за недостатнє атеїстичне виховання, оскільки рівень віруючих учнів тут був вищий, ніж у школах інших регіонів. Так, соціологічні дослідження, проведені в Тернополі у 1979/80 навчальному році в деяких

школах (СШ № 2, 3) свідчили, що до 27 % учнів брати участь у релігійних святах та обрядах, а це вважалося значною недоробкою в їх атеїстичному, світоглядному вихованні [173, арк. 110].

Реалізація антирелігійної політики в школі проводилася з урахуванням того, що світоглядні орієнтири, отримані учнями в процесі викладання основ наук, мали опиратись на їх суспільно-політичну діяльність як необхідну умову перетворення знань у переконання. Тому педагогічні колективи зобов'язані були прагнути до злиття в один нерозривний процес атеїстичного виховання на уроках і в позакласній роботі, розвитку її різноманітних форм.

У досліджуваній період антирелігійне виховання учнів у позаурочний час здійснювалося в двох напрямках: з одного боку, через використання атеїстичного потенціалу існуючих у школі різноманітних форм позакласної роботи, з іншого – застосуванням форм, що мали атеїстичну спрямованість як основну функцію.

В результаті у школах України склалася певна система позакласної атеїстичної роботи, яка включала різноманітні форми атеїстичного виховання. Найбільш поширені з них були: лекції, бесіди, політінформації, атеїстичні тематичні вечори, ранки, усні журнали, вікторини, диспути, конференції, гуртки та клуби «Юний атеїст», суспільно-політичні клуби імені Ярослава Галана, «Світоч», «Прометей», зльоти та олімпіади юних атеїстів тощо.

Активне здійснення антирелігійної політики змушувало загальноосвітні школи України орієнтувати і спрямовувати вчителів на впровадження вищеназваних форм позакласної атеїстичної роботи, що в результаті звужувало світоглядний потенціал виховної діяльності, відволікало зусилля вчителів та учнів від організації заходів, спрямованих на всестороннє цілісне пізнання дійсності.

В Україні на 1982 р. нараховувалося близько 8 тисяч гуртків та клубів юних атеїстів [18, арк. 6]. Вони часто виконували роль центрів світоглядного виховання. На їх базі розгорталися різні форми позакласної атеїстичної роботи.

Особливо значне поширення ці гуртки та клуби отримали на заході України. Так, у 1984 р. в Ровенській області їх нараховувалось більше 300, Івано-Франківській – 239, Чернівецькій – 421, Волинській – 412 [19, с. 8]. У західних областях, намагаючись удосконалити атеїстичне виховання учнів засобами гуртково-клубної роботи, з середини 70-х років почали створюватись суспільно-політичні клуби старшокласників атеїстичного спрямування – «Світоч», «Прометей», імені Ярослава Галана. Вони мали використовуватися як форма позакласної роботи, яка поєднувала атеїстичне, патріотичне та інтернаціональне виховання радянського змісту. Ця особливість мала зробити їх досить ефективними, поєднавши атеїстичне виховання з іншими напрямками виховної роботи в школі, що створювало ілюзію надання атеїстичному вихованню різнобічного розвивального характеру.

Значне місце в антирелігійній політиці щодо загальноосвітніх шкіл надавалося зміцненню та розвитку матеріальної бази атеїстичного виховання. Це відбувалося в основному під тиском парторганів, оскільки вчителі в більшості були байдужі до цього, як і до інших форм організаційно-ідеологічної роботи часів застою.

В постановках багатьох обкомів, міськкомів та райкомів партії наголошувалося, що педагогічні колективи повинні розширити мережу музеїв, залів та кімнат атеїзму, використовувати їх виховні можливості для пропаганди лише так званих науково-матеріалістичних ідей серед учнів. Так, це питання ставив Волинський обком партії в серпні 1983 р., наголошуючи на необхідності покращення матеріального забезпечення атеїстичного виховання в навчальних закладах області [20, арк. 19]. Разом із базовими підприємствами шкіл протягом 1983–1985 рр. оновити кімнати та куточки атеїста, придбати необхідну кількість літератури, технічних засобів, наочності, кінофільмів і т. ін. зобов'язало в грудні 1983 р. міський відділ народної освіти бюро Охтирського райкому Сумської області [21, арк. 15]. Створення шкільного музею атеїзму стало результатом розгляду ідейно-виховної роботи Радехівської середньої школи на бюро Радехівського райкому Львівської області в жовтні 1983 р. [22, арк. 152]. Значний вплив на стан справ атеїстичних музеїв, залів та кімнат у Червоноармійській СШ № 2, Рудня-Почаївській, Телучіївській, Ситниківській середніх школах Червоноармійського району, Острозькій Млинівського, Бистрицькій Березнівського, СШ № 6 м. Ровно мали постанови бюро Ровенського обкому «Про роботу партійних організацій Червоноармійського району по підвищенню ефективності атеїстичного виховання населення» в березні 1978 р. та «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 22 вересня 1981 р., «Про посилення атеїстичного виховання» в листопаді 1981 р. Вони поставили вимогу приведення в належний порядок матеріальної бази атеїстичного виховання [23, арк. 4].

Звичайно, виконуючи партійні рішення та настанови, значна частина загальноосвітніх шкіл України змушена була працювати в напрямку зміцнення матеріальної бази атеїстичного виховання учнів. У досліджуваний період вона набула деякого розвитку за кількісними показниками, хоча це стосувалося переважно західних областей. У Волинській області, наприклад, було створено п'ять шкільних музеїв атеїзму, біля 80 атеїстичних кімнат та залів, більше 450 куточків атеїзму [24, арк. 18].

Разом з тим у багатьох місцях робота з розвитку матеріальної бази атеїстичного виховання учнів практично не велася. Майже не займалися, як свідчить аналіз архівних документів та інших джерел, питаннями розвитку мережі шкільних атеїстичних музеїв, кімнат, залів у Кіровоградській, Одеській, Житомирській, Кримській, Київській областях. Це пояснюється не лише байдужістю школи до цього напрямку роботи, а й тим, що в названих областях релігійність була значно нижчою, ніж у західних.

Важливою особливістю досліджуваного періоду було намагання радянської влади в процесі виховання учнів об'єднати зусилля таких суспільних інститутів як школа, сім'я та громадськість з метою координації та взаємодії їх діяльності для більш ефективного формування у молоді комуністичного світогляду. В 1970-х – першій половині 1980-х рр., в умовах безроздільного панування догматичного марксизму, ця проблема часто розглядалася однобічно і знаходила вирішення як взаємодія школи, сім'ї та громадськості в атеїстичному вихованні учнів. Це призводило до зниження ролі названих суспільних інститутів у формуванні необхідних світоглядних засад, перетворення їх на засоби цілеспрямованого ідеологічного впливу правлячої партії на підростаюче покоління. З цією метою при обкомах, міськкомах та райкомах партії створювалися координаційні ради з атеїстичної роботи. До прикладу, тільки у Донецькій області діяло більше 80 таких рад.

Незважаючи на значні недоліки, утворення координаційних рад з атеїстичної роботи потенційно створювало можливості для більш цілеспрямованого впливу різних суспільних інститутів на антирелігійну політику в школі. Зауважимо, що в деяких місцях спостерігалася досить значна увага рад до атеїстичного виховання учнів. Наприклад, це питання регулярно розглядалося на засіданнях координаційної ради з атеїстичного виховання при Богуславському райкомі Київської області: час від часу тут практикувалося окреме заслуховування конкретних шкіл [25, арк. 2]. Подібне спостерігалось у роботі координаційної ради при Тростянецькому райкомі Сумської області [26, с. 10].

У механізмі впровадження антирелігійної політики серед учнівської молоді значне місце відводилося позашкільним закладам. Згідно з офіційними даними у 1985 р. в Україні діяло понад 1900 позашкільних закладів: 812 палаців і будинків піонерів, 307 станцій юних техніків, 220 станцій юних натуралістів, 28 станцій юних туристів, 11 дитячих парків, 20 дитячих флотилій, чотири дитячих стадіони, 510 спортивних шкіл. В них займалося більше 1 млн 400 тис. осіб. Діяли понад 65 тис. гуртків та 125 наукових товариств, 23 056 технічних гуртків, 7189 юнацько-біологічних, 3468 туристично-краєзнавчих 2800 спортивних гуртків, 12 192 гуртки художньої самодіяльності та ін. [27, с. 88].

Проте, на жаль, великий виховний арсенал різноманітних позашкільних закладів мав служити не всебічному задоволенню світоглядних інтересів учнів, а однобокому догматичному насадженню, як вважалось, «єдино правильного» науково-матеріалістичного, атеїстичного світогляду.

Зважаючи на тиск партійних та радянських органів, у деяких місцях спостерігалася досить активна діяльність позашкільних закладів з атеїстичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл. Так, наприклад, у Тернопільській області палаци та будинки піонерів з метою атеїстичного виховання школярів використовували найрізноманітніші форми роботи такі, як лекції та бесіди, вечори запитань і відповідей, перегляд і обговорення кінофільмів, спектаклів, дитячі ранки, читацькі конференції, усні журнали, конкурси на кращу атеїстичну газету тощо. Теремовлянський, Шумський, Гусятинський, Підволочиський та Микулинецький районні будинки піонерів для класних керівників, старших піонервожатих, вихователів груп продовженого дня, піонерського та комсомольського активу проводили семінари, семінари-практикуми, організовували науково-практичні конференції, педагогічні читання. У Чортківському районному палаці піонерів проходили атеїстичні вечори запитань і відповідей. Козівський районний будинок піонерів проводив літературні атеїстичні вечори з використанням документальних і художніх фільмів, спектаклів театру юного глядача [28, с. 49].

Однак подібна атеїстична робота позашкільних закладів була скоріше винятком і проводилася далеко не скрізь, оскільки була не потребою суспільства, розвитку особистості, а результатом

виконання ними ідеологічного замовлення, в першу чергу партійних органів. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що в більшості випадків позашкільні заклади піддавалися критиці за недостатню атеїстичну роботу. Наприклад, Путивльський райком партії Сумської області в жовтні 1979 р. вимагав від районного відділу народної освіти покращення атеїстичної роботи позашкільних закладів [29, арк. 17]. На зборах партактиву Червоноармійського району Ровенської області в квітні 1978 р. був підданий критиці за незадовільну роботу з організації атеїстичного виховання учнів районний будинок піонерів. Зауважувалося, що його керівниками не вивчено жодного досвіду атеїстичної роботи зі школярами, не організовувалися цільові поїздки в школи району з метою надання допомоги в організації атеїстичного виховання учнів [30, арк. 28]. Одеський міськком партії висловив занепокоєння тим, що, як показали соціологічні дослідження у 1983 році, джерелом атеїстичних знань лише 2 % опитаних учнів назвали будинки піонерів, 1,5 % – станції юних техніків і 0,7 % – станції юних натуралістів [31, арк. 99].

Висновки й перспективи подальших досліджень. У період 1970-х – початку 1980-х рр. відбувається активний пошук та поява нових форм і методів здійснення антирелігійної політики на основі атеїстичного виховання, прагнення держави зробити більш дійовим світоглядний вплив на молодь через школу. Як результат в Україні було створено відповідний механізм атеїзації школи, що включав антирелігійно зорієнтований навчальний процес, збільшення партійного про шарку серед учителів та кількості шкільних парторганізацій, намагання об'єднати зусилля таких суспільних інститутів як сім'я та громадськість, позашкільних закладів у межах завдань атеїстичного виховання.

Джерела та література

1. Методологические и теоретические проблемы формирования коммунистического мировоззрения школьников. – М. : Политиздат, 1984. – 274 с.
2. Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: Вопросы теории и практики. – Киев : Молодь, 1986. – 192 с.
3. Утверждения научно-материалистического світогляду. – К. : Політвидав України, 1977. – 184 с.
4. Галицкая И. А. Содержание и методы атеистического воспитания школьников: Вопросы теории и практики / И. А. Галицкая. – М. : Просвещение, 1986. – 138 с.
5. Захаров М. Ф. Формування науково-атеїстичного світогляду учнів / М. Ф. Захаров. – К. : Рад. шк., 1986. – 112 с.
6. Іванченко А. В. Педагогічні основи науково-атеїстичного виховання / А. В. Іванченко. – К. : Рад. шк., 1976. – 164 с.
7. Ништа Л. Г. Виховання атеїстів : Посібн. для вчителів / Л. Г. Ништа. – К. : Рад. шк., 1983. – 113 с.
8. Сенчило В. П. Формирование научно-атеистических убеждений старшеклассников / В. П. Сенчило. – Киев : Молодь, 1983. – 94 с.
9. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. А. М. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
10. Релігійне життя в Україні. – К. : Наук. думка, 1996. – 194 с.
11. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський. – К. : Молодь, 1998. – 160 с.
12. Черній А. М. Перебудова і світоглядні орієнтири молоді / А. М. Черній. – К. : Т-во «Знання УРСР», 1989. – 48 с.
13. Релігія в історії України / під ред. А. Колодного і П. Яроцького. – К. : ВІПОЛ, 1999. – 218 с.
14. Партійна організація школи // Рад. шк. – 1983. – № 2. – С. 4–8.
15. Усенко В. Партийное руководство развитием общеобразовательной школы на современном этапе / В. Усенко // Народное образование. – 1985. – № 9. – С. 12–15.
16. Испытанный отряд КПСС. – Киев : Политиздат Украины, 1986. – 165 с.
17. Державний архів Тернопільської області, ф. П-3, оп. 21, спр. 134, арк. 110.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 7, оп. 20, спр. 2851, арк. 6.
19. Щербань П. Из опыта атеистического воспитания в школах Украины / П. Щербань // Воспитание школьников. – 1984. – № 1. – С. 7–10.
20. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. П-1, оп. 17, спр. 576, арк. 19.
21. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. П-26, оп. 22, спр. 11, арк. 15.
22. Державний архів Львівської області, ф. П-46, оп. 27, спр. 127, арк. 152.
23. Державний архів Рівненської області (далі - Держархів Рівненської обл.), ф. П-400, оп. 114, спр. 23, арк. 4.
24. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 18, спр. 346, арк. 18.
25. Державний архів Київської області, ф. П-768, оп. 32, спр. 64, арк. 2.
26. Мартыненко А. И. В планах районного комитета... / А. И. Мартыненко. – М. : Политиздат, 1984. – 62 с.

27. Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления. – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 265 с.
28. Терновая Н. Внешкольные учреждения и атеистическое воспитание учащихся / Н. Терновая // Воспитание школьников. – 1986. – № 1. – С. 47–49.
29. Держархів Сумської обл., ф. П-5, оп. 18, спр. 5, арк. 17.
30. Держархів Рівненської обл., ф. П-91, оп. 30, спр. 17, арк. 28.
31. Державний архів Одеської області, ф. П-9, оп. 49, спр. 17, арк. 99.

Пхиденко И. Механизм осуществления антирелигиозной политики в школах Украины периода 70-х – первой половины 80-х гг. XX в. Рассматривается деятельность органов власти относительно создания специальной инфраструктуры для осуществления антирелигиозной политики в школах Украины в период 70-х – первой половины 80-х годов. Раскрываются пути и методы ее осуществления, механизм формирования атеистического мировоззрения учащихся. В связи с этим анализируется содержание и специфика мировоззренческих основ, формировавшихся советской системой образования, их последствия для становления личности с точки зрения соответствия принципам демократии и гуманизма. Делается вывод, что антирелигиозная политика лишала учащихся права на свободу мировоззрения, выбора отношения к религии, не вела их к пониманию того, что религия является частью мировой духовной культуры, а как следствие – не формировалась личность, которой присуще единство научных знаний, духовных и культурных ценностей.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, мировоззрение, школа, религия, атеистическое воспитание, учащиеся.

Pkhidenko I. Ways and Methods of Antireligious Policy Implementation at the School of Ukraine in the Period of 70-ies – Early 80-ies of the 20-th Cent. The article considers the activities of the governmental bodies as to establishing special infrastructure aimed at the antireligious policy realization at the schools of Ukraine in the period of 1970-ies – early 80-ies. The emphasis is laid on the ways and methods of its implementation, methodology of formation of outlook of the pupils. The analysis of those processes is focused on the content and peculiarities of the outlook basis developed by the soviet system of education, its influence on the formation of a personality on the principles of democracy and humanism. The article brings to the conclusion that antireligious policy deprived pupils of the right for the freedom of outlook and choice of their attitude to the religion. The antireligious policy prevented pupils from understanding the importance of the religion as an integral part of the world culture. As a result the unity of scientific knowledge, spiritual and cultural values, a key characteristic feature of a personality, was destroyed and brought a lot of harm for that generation of pupils.

Key words: antireligious policy, outlook, school, religion, atheistic education, pupils.

УДК 342.3: 342.8(47+57)(091)

Ігор Підкова –

*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри давньої історії України та архівознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Парламентська опозиція в процесах суверенізації Української РСР: Народна рада і Всесоюзний референдум 1991 р.

Розглянуто роль і місце опозиційного парламентського блоку в політичних процесах в Українській РСР, спричинених намаганням радянського керівництва легітимізувати збереження «оновленої федерації» через Всесоюзний референдум 1991 р. Простежено політичні заходи Народної ради, спрямовані на консолідацію опозиційних середовищ, формування суверенізаційних настроїв у суспільстві й законодавче закріплення перспективи становлення України як суверенної демократичної держави.